

Een menigte die men tellen kan

Een menigte die men tellen kan

Een historisch-geografische beschrijving van de
ledentalontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in
Nederland 1892-2015

Merijn Wijma

Buijten & Schipperheijn *Motief*

Vuurbaak

De AD CHARTAS-REEKS verschijnt onder auspiciën van het Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken te Kampen.

Dit onderzoek werd mede mogelijk gemaakt stichting Afbouw

Sponsored by **S**TICHTING **A**FBOUW **K**AMPEN

ISBN: 978-94-6369-180-2 (proefschrift)

ISBN: 978-94-6369-168-0 (Nederlandstalige editie)

© 2022 Merijn Wijma

Illustratie omslag: iStock.com/Binski

Inhoud

Woord vooraf.....	13
Deel I Introductie.....	15
1. Inleiding.....	17
1.1. Onderzoeksvragen.....	18
1.2. De opbouw van het onderzoek.....	19
1.3. De plaats van dit onderzoek in het academisch werkveld.....	20
1.4. Afbakening.....	24
2. Historisch kader.....	26
2.1. Nederlandse kerkgeschiedenis.....	26
2.2. Het Nederlandse kerkelijk landschap.....	28
2.3. Een indeling van de kerkverbanden in de Kamper dataset.....	33
2.4. De geschiedenis van de kerkverbanden in de Kamper dataset.....	36
3. Methodiek.....	50
3.1. Dataverzameling.....	50
3.2. Het bronmateriaal.....	52
3.3. Data-indeling.....	57
4. Methodiek.....	60
4.1. De historische ledentalontwikkeling.....	60
4.2. De ruimtelijke ledentalontwikkeling.....	60
4.3. De verklaringen voor de ontwikkelingen.....	63
Deel II De historische ledentalontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland van 1892 tot 2015.....	65
5. Inleiding op deel II.....	67
5.1. Beschrijvende statistieken van Nederland.....	68
6. De Gereformeerde Kerken in Nederland.....	74
6.1. Databeschrijving en analyse.....	74
6.2. Ledentalontwikkeling.....	75
6.3. Demografische gegevens.....	80

6.4.	Grensverkeer van de GKN.....	85
6.5.	De ontwikkeling van plaatselijke kerken	90
6.6.	Conclusie.....	91
7.	De Christelijke Gereformeerde Kerken	93
7.1.	Databeschrijving en analyse	93
7.2.	Ledentalontwikkeling.....	94
7.3.	Demografische gegevens.....	96
7.4.	Grensverkeer met de CGK.....	101
7.5.	De ontwikkeling van plaatselijke kerken	104
7.6.	Conclusie.....	106
8.	De Gereformeerde Kerken vrijgemaakt	108
8.1.	Databeschrijving en analyse	108
8.2.	Ledentalontwikkeling.....	109
8.3.	Demografie.....	111
8.4.	Het grensverkeer van de GKv.....	115
8.5.	De ontwikkeling van plaatselijke kerken	118
8.6.	Conclusie.....	120
9.	De Nederlands Gereformeerde Kerken	121
9.1.	Databeschrijving en analyse	121
9.2.	Ledentalontwikkeling.....	121
9.3.	Demografische statistieken.....	124
9.4.	Grensverkeer met de NGK.....	129
9.5.	De plaatselijke kerken.....	132
9.6.	Conclusie.....	134
10.	De Gereformeerde Gemeenten.....	135
10.1.	Databeschrijving en analyse	135
10.2.	Ledentalontwikkeling.....	136
10.3.	Demografische statistieken.....	139
10.4.	Grensverkeer in de GG	143
10.5.	De ontwikkeling van plaatselijke kerken	145

10.6.	Conclusie.....	147
11.	De Gereformeerde Gemeenten in Nederland.....	149
11.1.	Databeschrijving en analyse.....	149
11.2.	Ledentalontwikkeling.....	150
11.3.	Demografische gegevens.....	153
11.4.	Grensverkeer van de GGN.....	155
11.5.	De ontwikkeling van plaatselijke kerken.....	157
11.6.	Conclusie.....	158
12.	De Hersteld Hervormde Kerk.....	160
12.1.	Databeschrijving en analyse.....	160
12.2.	Ledentalontwikkeling.....	160
12.3.	Demografische gegevens.....	162
12.4.	Grensverkeer van de HHK.....	163
12.5.	De ontwikkeling van plaatselijke gemeenten.....	164
12.6.	Conclusie.....	165
13.	De Gereformeerde Bond.....	166
13.1.	Databeschrijving en analyse.....	167
13.2.	Ontwikkeling van het aantal Bonders.....	168
13.3.	Discussie van de GB-gegevens.....	171
13.4.	Conclusie.....	175
14.	Conclusies.....	177
14.1.	Ledentalontwikkeling.....	177
14.2.	Demografische ontwikkelingen.....	180
14.3.	Grensverkeer.....	184
14.4.	Plaatselijke kerken.....	190
14.5.	Conclusies.....	191
Deel III ruimtelijke ontwikkelingen van de gereformeerde kerkverbanden in Nederland tussen 1892-2015.....		193
15.	Inleiding op deel III.....	195
15.1.	De ruimtelijke spreiding van de Nederlandse bevolking.....	196

15.2.	De ruimtelijke spreiding van de groei in Nederland	202
16.	De Gereformeerde Kerken in Nederland	204
16.1.	De spreiding van GKN-leden over Nederland	204
16.2.	De spreiding van de groei van de GKN	212
16.3.	Segregatie	215
16.4.	Conclusie.....	217
17.	De Christelijke Gereformeerde Kerken	219
17.1.	De spreiding van de CGK over Nederland.....	219
17.2.	De spreiding van de groei van de CGK.....	226
17.3.	Segregatie	228
17.4.	Conclusie.....	229
18.	De Gereformeerde Kerken vrijgemaakt	230
18.1.	De spreiding van de GKv in Nederland	230
18.2.	De spreiding van de groei van de GKv	237
18.3.	Segregatie	239
18.4.	Conclusie.....	240
19.	De Nederlands Gereformeerde Kerken	241
19.1.	De spreiding van de NGK over Nederland	241
19.2.	De spreiding van de groei van de NGK.....	247
19.3.	Segregatie	249
19.4.	Conclusie.....	249
20.	De Gereformeerde Gemeenten.....	251
20.1.	De spreiding van de GG over Nederland.....	251
20.2.	De spreiding van de groei van de GG.....	257
20.3.	Segregatie	259
20.4.	Conclusie.....	260
21.	De Gereformeerde Gemeenten in Nederland.....	261
21.1.	De spreiding van de GGN over Nederland	261
21.2.	De spreiding van de groei	268
21.3.	Segregatie	269

21.4.	Conclusie.....	269
22.	De Hersteld Hervormde Kerk.....	270
22.1.	De spreiding van de HHK over Nederland.....	270
22.2.	De spreiding van de groei.....	274
22.3.	Segregatie.....	275
22.4.	Conclusie.....	276
23.	De Gereformeerde Bond.....	277
23.1.	De spreiding van de GB over Nederland.....	277
23.2.	De spreiding van de groei.....	284
23.3.	Segregatie.....	285
23.4.	Conclusie.....	286
24.	Conclusies.....	288
24.1.	De ruimtelijke spreiding van de kerkverbanden.....	288
24.2.	De spreiding van de groei.....	300
24.3.	Segregatie.....	302
24.4.	Conclusie.....	304
Deel IV Verklaringen voor de getalsmatige en ruimtelijke ontwikkelingen van de gereformeerde kerkverbanden in Nederland 1892-2015.....		307
25.	Inleiding op deel IV.....	309
26.	De gelijksoortige ontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland.....	313
26.1.	Redenen om een gelijke ontwikkeling aan te nemen.....	313
26.2.	Hebben kerkverbanden dezelfde ontwikkeling?.....	318
26.3.	Waarom de fases zich voordoen.....	320
26.4.	Conclusie.....	326
27.	Het verschil tussen orthodoxe en bevindelijke kerkverbanden.....	329
27.1.	Hebben orthodoxe en bevindelijke kerkverbanden een verschillend ontwikkelingspatroon?.....	329
27.2.	Redenen voor de verschillende ontwikkelingen.....	333
27.3.	Verklaringen voor de verschillen.....	334

27.4.	Conclusie.....	336
28.	Urbanisatie in gereformeerde kerkverbanden.....	337
28.1.	Is er een verschil in groei in kerken in gebieden met verschillende urbanisatiegraden?.....	337
28.2.	Redenen om een verschil in urbanisatie aan te nemen.....	340
28.3.	Verklaringen voor de verschillen	341
28.4.	Conclusie.....	342
29.	De aanwezigheid van andere kerkverbanden	343
29.1.	Heeft de aanwezigheid van gemeenten van andere kerkverbanden invloed op de groei van plaatselijke gemeenten?	343
29.2.	Oorzaken voor de invloed van andere kerkverbanden.....	346
29.3.	Mogelijke verklaringen voor de invloed van de aanwezigheid van andere kerken.....	347
29.4.	Casus: de Biblebelt.....	350
29.5.	Conclusie.....	356
30.	De aanwezigheid van gereformeerd onderwijs	358
30.1.	Bijzonder onderwijs in Nederland.....	358
30.2.	De invloed van scholen op de verspreiding van kerken	362
30.3.	Oorzaken voor de invloed van de aanwezigheid van scholen	367
30.4.	Conclusie.....	368
31.	Conclusies bij deel IV.....	369
31.1.	De groei van gereformeerde kerkverbanden is ongerelateerd aan die van de Nederlandse bevolking en van andere typen kerkverbanden	369
31.2.	Alle gereformeerde kerkverbanden hebben dezelfde ledentalontwikkeling.....	370
31.3.	Bevindelijke kerkverbanden groeien meer dan orthodoxe.....	371
31.4.	Kerken bevinden zich in plaatsen met gemiddelde verstedelijking	372
31.5.	Kerken hebben een sterkere aanwezigheid en groei als er kerken van andere kerkverbanden in de buurt zijn.....	372
31.6.	De invloed van de Biblebelt	373

31.7.	De aanwezigheid van gereformeerd onderwijs.....	373
31.8.	Conclusies.....	374
32.	Deel V Conclusies.....	377
32.1.	De historische ontwikkelingen van gereformeerde kerkverbanden in Nederland tussen 1892 en 2015.....	377
32.2.	De ruimtelijke ontwikkelingen van gereformeerde kerkverbanden in Nederland tussen 1892 en 2015.....	380
32.3.	Verklaringen voor de historische en ruimtelijke ontwikkelingen van gereformeerde kerkverbanden in Nederland tussen 1892 en 2015.....	382
32.4.	Evaluatie.....	384
32.5.	Discussie en conclusie.....	385
	Verwijzingen.....	389
	Deel VI Appendices.....	395
	Appendix A Beschrijvende statistieken.....	396
	Appendix B Demografische gegevens.....	422
	Appendix C Grensverkeer.....	434
	Appendix D Lijst van afkortingen.....	462

Woord vooraf

Er is in de afgelopen vier jaar dat ik met dit proefschrift ben bezig geweest heel veel gebeurd. Ik ben twee keer verhuisd, van Zwolle naar Kampen en daarna naar Zaandam. Ik heb twee keer een nieuwe baan gekregen. Ik werkte al bij het Praktijkcentrum (later is dat Kerkpunt geworden), maar kreeg toen ook een baan als archivaris bij het Archief- en Documentatiecentrum (ADC) in Kampen, en later als redacteur bij de uitgeverij Buijten & Schipperheijn. Maar vooral niet het minste: in deze tijd heb ik een fantastische man ontmoet met wie ik ben getrouwd.

In die tijd is dit proefschrift een van de constante factoren geweest. Het graven in de datasets en analyseren van de data, puzzelen om de data mooi op orde te krijgen, en uiteraard het schrijven en herschrijven van de tekst. Ik heb me er geen moment mee verveeld. De aanleiding om te beginnen met dit proefschrift was een verzoek van Mees te Velde. Hij was al sinds de jaren zeventig bezig om een dataset samen te stellen met de ledentallen van gereformeerde kerkverbanden, een ontzaglijke klus. Prof. Te Velde was al langer op zoek naar iemand die iets wilde doen met al die gegevens, die hij aan het ADC had overgedragen. Uiteindelijk heb ik dat mogen doen. Dit boek is daar het resultaat van: een beschrijving en analyse van al die getallen uit de jaarboeken die verschillende kerkverbanden door de jaren heen trouw zijn blijven publiceren, hoewel dat soms wel een uitdaging was: morele bezwaren, papiertekorten en oorlogen hebben ervoor gezorgd dat er soms jaren ontbraken. Toch is het een mooi geheel is geworden. Een resultaat waar theologen, kerkelijk leiders en geïnteresseerde kerkleden en kerkelijk geïnteresseerden veel aan kunnen hebben. Ik hoop dat dit onderzoek helpt om de verhalen over kerkelijke groei en krimp die we kennen uit wandelgangen, anekdotes en vanuit onderbuikgevoelens te toetsen. De interdisciplinaire en empirische aanpak van dit boek kan hopelijk tot inspiratie zijn voor veel andere (praktisch) theologen en religiewetenschappers.

In dit onderzoek ben ik bijgestaan door allerlei mensen. Ten eerste wil ik George Harinck en Jan Rouwendal, mijn promotoren, bedanken voor hun inzicht, kennis en kundige begeleiding. Ik ben van huis uit geen theoloog, historicus of statisticus, maar zij hebben mij hierin de juiste hulp geboden en mij daarnaast ook gerespecteerd als zelfstandig onderzoeker. Ook copromotor Mees te Velde wil ik bedanken, die mij heeft uitgenodigd om dit onderzoek te doen en daarnaast de tekst nauwgezet van commentaar heeft voorzien. In de beginfase van het onderzoek heb ik ook veel hulp gehad van Peter Mulder, toen nog ruimtelijk econoom aan de VU, die mij heeft geholpen om de dataset te ordenen en om met Stata (statistieksoftware) te leren werken. Floris Wageenaar heeft mij fantastisch geholpen door meerdere keren de dataset van de Gereformeerde Bond te controleren en op orde te brengen. Bij het meeleesproces heb ik heel veel hulp gehad van Chris Janse, die met zijn enorme kennis

van de gereformeerde en vooral de reformatorische wereld mijn tekst beter heeft gemaakt en met goed speurwerk verschillende zaken voor mij heeft uitgezocht. Dan wil ik graag nog Frans Rozemond en Pieter van den Boogaard bedanken, die mij verder hebben geholpen bij het nagaan van een aantal vragen die de dataset opwierp.

Tot slot wil ik mijn familie bedanken. Mijn man, Marten Wybe van der Veen, die er altijd voor me is en die mij emotioneel en academisch heeft gesteund in het proces, mijn ouders Ada de Meij en Hayo Wijma, die mij altijd hebben gestimuleerd om dingen te doen waarvan ik niet wist of ik ze kon, en mijn zus en zwager Hilde Wijma en Arjan Engbers, die me altijd ondersteunen en een nuchtere kijk hebben op processen die stress kunnen opleveren.

Na al deze bedankjes rest mij nog u veel leesplezier te wensen.

Merijn Wijma

Zaandam, 11 november 2021

Deel I
Introductie

1. Inleiding

Protestantse kerkverbanden in Nederland hebben een lange en rijke traditie en geschiedenis. Ze zijn voortgekomen uit de reformatie en zijn gegroeid, nieuwe kerken zijn opgericht, ze zijn gesplitst, samengegaan en hebben de tijd doorstaan. Als een onmiskenbaar deel van de Nederlandse samenleving is hun positie de laatste jaren veranderd, totdat hun status minder onbetwist is geworden dan voorheen. Desondanks zijn ze nog steeds merkbaar aanwezig. Een specifieke tak van de protestantse kerken zijn de gereformeerde kerkverbanden. Over die kerkverbanden gaat dit onderzoek. Op het moment zijn er twaalf denominaties van gereformeerde signatuur. Wat hen definieert is hun naleving van de drie formulieren van eenheid: de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels. De inhoud van deze formulieren is wat gereformeerde kerken samenbindt, vandaar de naam 'formulieren van eenheid', en hen apart zet van andere kerkelijke stromingen. Zich baserend op de ideeën van Johannes Calvijn, hun inspirator, proberen de leden van deze kerkgenootschappen een goed leven te leiden in relatie met God en de samenleving.

Dit onderzoek heeft als doel om deze groep te beschrijven. Niet per se hun geschiedenis, noch hun theologische achtergronden, maar een meer prozaïsch aspect: hun statistische ontwikkeling. Recent is een dataset beschikbaar gekomen die statistische informatie bevat per lokale kerk, per jaar, van verschillende denominaties. De bron van deze gegevens zijn de jaarboeken die ieder jaar door de kerkverbanden zelf worden uitgegeven met daarin contactinformatie, jaarverslagen en, relevant voor dit onderzoek, statistische informatie over de plaatselijke kerken. In mijn onderzoek zullen de ledentallen, demografische ontwikkeling, grensverkeer en ruimtelijke verdeling van acht verschillende kerkverbanden of groepen worden beschreven en geanalyseerd voor de jaren 1892-2015. Nadat ze beschreven zijn, zal ik een poging doen om de beschreven ontwikkelingen verder te verklaren.

De reden om dit onderzoek te doen is dat men het er over het algemeen wel over eens is dat kerken in Nederland veranderen. Beschrijvingen van en verklaringen voor die veranderingen worden wel gemaakt, maar zijn nog niet systematisch en overzichtelijk in verband gebracht met statistische gegevens. De veranderingen die plaatsvinden, worden vaak toegeschreven aan de secularisatie van de moderne samenleving; het verdwijnen van religie in de openbare ruimten en een verzwakking van de positie van de kerk. Het is tegenwoordig de standaard om niet gelovig te zijn. Om dat wel te zijn is een uitzondering, een levenswijze die uitgelegd of verdedigd moet worden. Het grootste deel van de samenleving, in ieder geval in de westerse wereld, is dus geseculariseerd. Een klein deel handhaaft echter nog steeds zijn geloof in God en zijn manier van leven. Gereformeerde kerkverbanden benadrukken allemaal hun huidige positie

in de lijn van de reformatie, hoewel ze dat allemaal op verschillende manieren doen.

Een groot verschil met het verleden is de fragmentatie van gelovigen. De kerk is begonnen als één stroming, de Rooms-Katholieke Kerk (RKK), maar inmiddels zijn er, afhankelijk van hoe je telt, ongeveer zestig christelijke kerkgenootschappen in Nederland. Er is dus op zijn zachtst gezegd wat verdeeldheid binnen de Nederlandse kerk. Zestig kerkverbanden is helaas te veel om in dit onderzoek te beschrijven. De twaalf gereformeerde kerken waar we ons op richten, komen allemaal voort uit de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), die in Nederland vanaf de zeventiende eeuw een leidende positie had. De scheuringen die zich vanaf de negentiende eeuw begonnen voor te doen hebben de huidige twaalf gereformeerde kerkverbanden doen ontstaan. Deze grote hoeveelheid scheuringen kan zorgwekkend lijken. Zijn alle protestantse kerkgenootschappen gedoemd om na verloop van tijd te splitsen? Is het onmogelijk voor kerkverbanden om eenheid te bewaren? Janse (1985) toont aan dat hoe groter een kerkverband is, hoe meer ruimte er is voor heterogeniteit en verschillende meningen (p. 47). Ondanks de disharmonie in Nederlandse kerkgenootschappen, bestaan Nederlandse gereformeerde kerken nog wel. Geen van de kerkverbanden die ooit bestonden zijn daadwerkelijk verdwenen. Als ze op dit moment niet meer bestaan als een onafhankelijk instituut, is dat meestal vanwege een samenvoeging met een ander kerkverband. Dit is een opmerkelijk feit en pleit voor verder onderzoek.

1.1. Onderzoeksvragen

Zoals hierboven aangekondigd en gebaseerd op de literatuur en gegevens die ik heb gebruikt voor dit onderzoek, ben ik tot de volgende hoofdvraag gekomen:

Wat zijn de historische en ruimtelijke ontwikkelingen van de ledentallen van gereformeerde kerkverbanden in Nederland tussen 1892-2015 en wat zijn daarvoor mogelijke verklaringen?

Deze vraag is erg breed. De reden daarvoor is dat er heel veel informatie beschikbaar is en dat ik een uitputtende beschrijving wil geven van de statistische ontwikkelingen van gereformeerde kerkgenootschappen, met daarbij een analyse van de conclusies die uit de beschrijvingen opkomen. De volgende deelvragen worden daarbij als leidend genomen:

1. Wat zijn de historische ontwikkelingen van gereformeerde kerkverbanden in Nederland tussen 1892 en 2015?
2. Wat zijn de ruimtelijke ontwikkelingen van gereformeerde kerkverbanden in Nederland tussen 1892 en 2015?

3. Wat zijn mogelijke verklaringen voor de historische en ruimtelijke ontwikkelingen van gereformeerde kerkverbanden in Nederland tussen 1892 en 2015?

Het moet hier worden gezegd dat er in het jaar 1892 slechts twee van de twaalf kerkverbanden bestonden (en de voorlopers van een derde), en dat één daarvan toen al statistische gegevens publiceerde. Door de tijd heen zijn steeds meer kerkverbanden deze gegevens beschikbaar gaan stellen. Daardoor komen de beginjaren van de beschrijvingen in dit onderzoek niet altijd overeen met de daadwerkelijke jaren waarin de kerkverbanden zijn opgericht.

1.2. De opbouw van het onderzoek

Om de hierboven genoemde hoofd- en deelvragen te beantwoorden, wordt dit onderzoek opgedeeld in vijf delen, die allemaal bestaan uit verschillende hoofdstukken.

Deel I is de opening van het onderzoek. Het onderzoek wordt geïntroduceerd en de achtergrond toegelicht. Het eerste hoofdstuk zal het onderwerp inleiden en een overzicht geven van wat er in het onderzoek gebeurt. Hoofdstuk 2 presenteert de historische achtergrond van de verschillende kerkverbanden. In hoofdstuk 3 volgt een beschrijving van de dataset, dataverzameling en de ordening van de gegevens. Ten slotte worden in hoofdstuk 4 de methodes uitgelegd die ik heb gebruikt om de beschrijvingen en analyses in dit werk te maken.

Deel II beantwoordt de eerste deelvraag over de historische ontwikkelingen van gereformeerde kerkverbanden in Nederland. Ieder kerkgenootschap krijgt zijn eigen hoofdstuk. Deze hoofdstukken beginnen met een beschrijving van de ledentallen. Veranderingen door de jaren heen worden getoond en verbonden aan de geschiedenis van de kerkverbanden. Daarna worden beschikbare demografische gegevens gepresenteerd met betrekking tot de leeftijd, geboortecijfers en sterftcijfers, gevolgd door een beschrijving van grensverkeer met andere kerkverbanden en aantallen plaatselijke kerken en hun gemiddelde grootte.

Deel III beschrijft de ruimtelijke ontwikkeling van ieder kerkverband. Hier komen kaarten voor van waar de leden van de verschillende kerkverbanden wonen in verschillende jaren, hoe die verdeling is veranderd, waar welke kerkverbanden het grootst zijn en waar ze niet voorkomen. De segregatie en urbanisatie van ieder kerkgenootschap worden ook uitgewerkt en beschreven.

In **deel IV** worden hypothesen gebaseerd op de conclusies van deel II en III getest en uitgewerkt. Alle informatie uit de voorgaande delen die gebruikt kan worden om de beschreven ontwikkelingen te verklaren wordt hier verder uitgediept.

Deel V is het concluderende hoofdstuk. Hier volgt een samenvatting van de bevindingen en een evaluatie van het onderzoek, met aanbevelingen voor verder onderzoek, voor mensen die geïnteresseerd zijn in meer informatie.

De appendices bevatten extra informatie en een deel van de statistieken die zijn gebruikt bij de beschrijvingen en analyses.

1.3. De plaats van dit onderzoek in het academisch werkveld

De hoofdvraag uit 1.1 is groot en moeilijk te beantwoorden. Om dat toch te doen, moet de vraag vanuit verschillende invalshoeken en vakgebieden worden benaderd. Mijn onderzoek bevindt zich op een kruispunt van sociologie, geschiedenis, geografie, statistiek en economie. Hieronder zal ik uitleggen waarom al deze velden erbij betrokken zijn en waarom het belangrijk is om ze alle zes te combineren.

Ten eerste kan dit onderzoek geplaatst worden in de traditie van religiografie: een vakgebied dat ooit bestond in Nederland, maar dat niet veel academische aandacht heeft gekregen. Religiografie is de geografie van religie en gebruikt empirische methodes om een feitelijk overzicht te geven van de spreiding van kerken en hun leden in Nederland. De pionier in dit veld was J.P. Kruijt, die in zijn werk uit 1933, *De onkerkelijkheid in Nederland* een volledig overzicht geeft van mensen die geen lid waren van een kerk en daar mogelijke oorzaken van analyseert. Daarna was het eerstvolgende werk uit de religiografie het *Handboek pastorale sociologie*, verschenen in zeven delen tussen 1953-1962 en bijeengebracht door W. Banning. Deze werken beschreven de geschiedenis, socio-economische, politieke en kerkelijke verhoudingen in het land. Na de verschijning van dit werk zijn er echter erg weinig verdere publicaties verschenen in het veld. Knippenberg (1992) is de laatste die zich heeft beziggehouden met het onderwerp. In zijn werk *De religieuze kaart van Nederland* geeft hij een volledig overzicht van de ruimtelijke spreiding van verschillende kerkelijke stromingen in Nederland door de geschiedenis heen, samen met analyses van mogelijke oorzaken voor de geobserveerde patronen en een overzicht van de geschiedenis van deze groeperingen om de veranderingen in context te plaatsen. In de lijn van Knippenbergs werk zal ik statistische gegevens gebruiken om de ontwikkeling van de ledentallen van verschillende kerkverbanden in kaart te brengen en kaarten van hun spreiding te maken, samen met een discussie van mogelijke oorzaken en opvallende fenomenen.

Ten tweede kan mijn onderzoek worden geplaatst in het veld van de sociologie, de studie van het functioneren en gedrag van een samenleving, en godsdienstsociologie, die zich richt op de plaats van religie in de samenleving. De bronnen die ik uit dit veld gebruik richten zich op secularisatie en de sociologische ontwikkeling van verschillende kerkverbanden. Een voorbeeld is Dobbelaere (1981) die in zijn werk secularisatie beschrijft en verder toelicht. Taylors (2007) werk is in die opzichten ook belangrijk. Sociologie is ook de focus

van Dekker (1992, 2013). Hij plaatst de geschiedenis van gereformeerde kerkverbanden in een nationale context, maar met speciale aandacht voor de interactie tussen kerk en samenleving. Hij gaat niet in op grotere ontwikkelingen zoals scheuringen en het samengaan van kerkverbanden, maar beschrijft voornamelijk de sociale en maatschappelijke achtergrond van de veranderingen in de kerken.

Nog een belangrijk werk is dat van Janse (1985), die een uitgebreide uitleg geeft van secularisatie en hoe de kerk daarop kan reageren. Hij richt zich op de strengere, bevindelijke kerken en hoe zij hun identiteit en ledentallen proberen te handhaven door zich af te sluiten voor de samenleving. Zijn bespreking van persistentie en assimilatie is interessant en kan gebruikt worden om een aantal veranderingen binnen de kerken in mijn dataset te verklaren. Ten slotte heeft ook De Hart een aantal publicaties gemaakt voor het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) waarin hij de ontwikkelingen plaatst in de context van de geschiedenis en sociale veranderingen van de Nederlandse samenleving (SCP, 2004; De Hart, 2013).

Sommige bronnen uit de economie zullen ook worden gebruikt voor het theoretisch kader van dit onderzoek. Deze werken komen voornamelijk uit de ruimtelijke economie en hebben mijn onderzoek voorzien van methodologische ondersteuning. Bisin en Verdier (2000) hebben bijvoorbeeld een kader ontwikkeld om de manier te meten waarop religie wordt overgedragen tussen generaties en de invloed van leeftijdgenoten en rolmodellen in dit proces. Hun model helpt ook om het socialisatieproces te begrijpen dat zich voltrekt als een nieuwe generatie opgroeit in een wereld die meer gesecculariseerd is dan toen hun ouders opgroeiden. Iannacone (1992; 1994) heeft zeer nuttig onderzoek gedaan naar de oorzaken waardoor strengere kerken groeien, in tegenstelling tot vrijere kerken. Een heel ander soort bronnen uit de economie die ik ook gebruik gaan over segregatie en helpen om die in kaart te brengen. Naar verwachting zullen sommige kerkverbanden meer gesegregeerd zijn dan andere en deze bronnen voorzien mij van gereedschappen om deze aannamen te onderzoeken (Waldorf, 1993; Dawkins, 2004).

Geschiedenis is daarnaast ook een belangrijk veld, zeker aangezien de ontwikkelingen van kerken bijna niet uitgelegd kunnen worden zonder de geschiedenis van Nederland en van die kerken zelf erbij te betrekken. Dit wordt uitgewerkt in het historisch kader in hoofdstuk 2 en wordt meegenomen in het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Afgezien van algemene geschiedenis heeft mijn onderzoek een sterke nadruk op kerkgeschiedenis. Belangrijke bronnen zijn bijvoorbeeld Endedijk (1990), die een beschrijving geeft van verschillende periodes in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en die met elkaar in verband brengt. Selderhuis' handboek (2006) beschrijft ook de kerkgeschiedenis in de nationale context. Van Middelkoop (2009) focust voornamelijk op kerkgeschiedenis, en doet dat chronologisch per kerkverband. Deze werken laten zien hoe gereformeerden zich altijd hebben

ontwikkeld en aangepast aan hun omgeving en aan de tijdgeest. Daarmee zullen deze geschriften dienen als de basis van de beschrijving van de kerkverbanden in dit onderzoek.

Mijn onderzoek heeft ook een sterk geografische component. In deel III geef ik een uitgebreide ruimtelijke beschrijving van de spreiding, urbanisatie en segregatie van de kerkgenootschappen. De reden om dit te doen is dat er duidelijke aanwijzingen zijn dat de kerkgenootschappen in Nederland heel specifiek lokaal zijn. Er zijn typische plaatsen waar een bepaald kerkverband het meest vertegenwoordigd is en ook plaatsen waar ze over het algemeen ontbreken (Knippenberg, 1992). Een bekend voorbeeld is de Biblebelt: een strook land van Zeeland tot het noordwesten van Overijssel, waar beduidend meer leden van bevindelijke kerken wonen dan daarbuiten. De relatie tussen segregatie en urbanisatie is er ook een die vaak wordt benoemd. Steden met hun snelle, toekomstgerichte netwerkstructuren zijn geen goede plaats voor religie om tot bloei te komen (Ricoeur, 2003). In de voetstappen van Knippenberg (1992) zullen kaarten in mijn werk laten zien waar de meeste vestigingen van de verschillende kerkverbanden voorkomen en hoe dat veranderd is.

Ten slotte zal er een sterke nadruk worden gelegd op statistiek. Het onderzoek is gebaseerd op een dataset die informatie bevat over ledentallen per plaatselijke kerk per jaar van acht verschillende kerkverbanden. Met die informatie kan ik een overzicht geven van de ontwikkeling van die ledentallen en de verhouding van belijdende leden en doopleden, wat een indicatie geeft van de leeftijd van de kerkleden. Daarnaast is er ook demografische informatie: overlijdens, geboortes, belijdenissen en mensen die de kerk binnenkomen en verlaten. Samen geven deze gegevens een goed beeld van de statistische geschiedenis van iedere kerk. Het is opvallend dat er nog nooit een werk is verschenen met een statistische beschrijving van ledentallen. Een mogelijke verklaring is dat statistische beschrijvingen van bepaalde groepen vaak worden gepubliceerd door sociologen, historici en geografen, terwijl theologie zich vooral bevindt in de geesteswetenschappen, een academisch veld dat niet noodzakelijkerwijs het meest geïnteresseerd is in getallen en statistieken. Ik denk echter dat een combinatie van deze invalshoeken goed is omdat ook theologie een dergelijke empirische aanpak kan gebruiken in het beschrijven van de kerk.

Nog een reden waarom er nog niets is gepubliceerd wat lijkt op dit werk is dat de data nu voor het eerst op deze manier toegankelijk zijn. Eerder was de enige informatie afkomstig van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), een organisatie die statistische informatie over Nederland verzamelt en beschikbaar stelt. Tussen 1795 en 1971 werden veelal om de tien jaar volkstellingen gehouden waarbij ook gevraagd werd naar religie. De gegevens zijn subjectief, wat wil zeggen dat de deelnemers werd gevraagd naar hun religie en van welk kerkgenootschap ze lid waren. Het blijkt (Advokaat, Prak & Te Velde, 2007) dat deze gegevens niet altijd even betrouwbaar zijn. Mensen wisten bijvoorbeeld niet altijd zeker hoe hun kerkverband heette, wat heeft geleid tot een

paar statistische fouten. Het CBS publiceert tot vandaag ook informatie over religiositeit, maar de meetmomenten zijn veel minder frequent en regelmatig dan de volkstellingen. Daarbij onderscheidt het CBS slechts vijf religieuze groeperingen: katholiek, protestant, hervormd, gereformeerd en overig, naast niet-religieus. Aangezien de groep gereformeerden, die op zijn hoogst in 1975 10% van de Nederlandse bevolking heeft uitgemaakt, nu nog maar 3% is (CBS, 2018a), is dit gebrek aan detail weinig verrassend. Dit waren echter wel heel lang de enige gegevens die beschikbaar waren. Ze hebben aan de basis gelegen van heel veel nuttige publicaties, zoals Knippenberg (1992) en *God in Nederland*, een onderzoek, eerst uitgevoerd door de KRO en later vanuit de Evangelische Omroep (EO), dat iedere tien jaar herhaald wordt en de spirituele staat van Nederland in kaart brengt (Bernts & Berghuis, 2016). Het Kaski, een onderzoeksinstituut verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen, richt zich ook op religie en samenleving en verzamelt ook gegevens over kerkgenootschappen. Deze verzamelingen zijn echter vooral gericht op de RKK en de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en specificeren geen gereformeerde kerken.

Mijn onderzoek combineert factoren uit de werken die ik hierboven genoemd heb. De relevantie is dat al deze aspecten samen zullen komen om een analytisch en verklarend geheel te maken: de statistische ontwikkeling van gereformeerde kerkgenootschappen zal ingebed worden in hun historische achtergrond en vergeleken met gegevens over de Nederlandse bevolking.

Mijn werk is een toevoeging aan bronnen die religie op een kwantitatieve manier in kaart brengen. Waar het CBS, Kaski, Dekker en Knippenberg zich baseren op zelfgerapporteerde gegevens van gelovigen, komen mijn data uit de administratie van de kerkgenootschappen zelf. Deze gegevens zijn nog nooit eerder samengebracht in een geïntegreerde dataset die makkelijk beschreven en geanalyseerd kan worden. Mijn onderzoek wordt een soort analytische atlas van de leden van verschillende soorten genootschappen door de jaren heen in de context van de geschiedenis van de kerkverbanden en de Nederlandse samenleving.

Hopelijk kan mijn werk ook een wat praktischer doel dienen. Gereformeerde kranten en bladen als het *Nederlands Dagblad*, *Reformatorisch Dagblad*, *Woord & Weg*, etc. wijden vele artikelen aan de verminderende ledentallen en zoeken manieren om die krimp tegen te gaan. Die artikelen zijn echter vaak geschreven zonder een sterke empirische fundering, omdat er simpelweg geen verslagen zijn van de statistische ontwikkeling van ieder kerkgenootschap. Deze publicaties worden echter wel gebruikt om beleid en advies op te baseren, zonder dat de conclusies op feitelijke gegevens gebaseerd zijn. Ik hoop dat mijn onderzoek hierin bijdraagt dat de discussie van de gereformeerden als onderdeel van de samenleving gefundeerd zal zijn in een volledig beeld van de stand van zaken. De informatie die nu beschikbaar is kan gebruikt worden door iedereen die op zoek is naar informatie over de demografische en statistische context van het verleden en heden. Daarom zal de dataset beschikbaar worden gesteld via de

1.4. Afbakening

Enkele termen die meerdere keren terugkomen in dit onderzoek zullen hier gedefinieerd worden samen met de afbakening van het onderzoek.

Ten eerste gaat dit onderzoek over gereformeerde kerkgenootschappen. Hoewel het een kleine groep is, die hoogstens bestond uit 10% van de Nederlandse bevolking, tussen 1880 en 1975, en 3% in 2017 (CBS, 2018a), is het een gevarieerde groep die zeker aandacht verdient. De kerkgenootschappen die zijn opgenomen in dit onderzoek zijn de volgende:

- Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN)
- Christelijke Gereformeerde Kerken (CGK)
- Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKv)
- Nederlands Gereformeerde Kerken (NGK)
- Gereformeerde Gemeenten (GG)
- Gereformeerde Gemeenten in Nederland (GGN)
- Hersteld Hervormde Kerk (HHK)
- Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland (GB)

De afkortingen die hierboven genoemd worden, zullen in het vervolg van dit boek gebruikt worden om de kerken aan te duiden, omdat de namen lang zijn en vaak op elkaar lijken. In Appendix D is een lijst opgenomen van veelvoorkomende afkortingen.

De kerkverbanden die hier worden opgenoemd zijn allemaal denominaties of groepen die de drie formulieren van eenheid ondertekenen en daarop hun leer en organisatie baseren. Hoewel de HHK niet het woord *gereformeerd* in de naam heeft, valt ze wel onder deze definitie. Aangezien veel van de leden van de HHK afkomstig zijn uit de GB, is dat ook niet verwonderlijk.

De GB zelf is een uitzondering in deze lijst, aangezien zij niet een kerkverband is maar een bond binnen een ander kerkgenootschap; vroeger waren de 'bonders' onderdeel van de NHK en sinds die in 2004 is samengegaan met de GKN is de GB onderdeel van de PKN. De NHK was ooit verdeeld in vijf modaliteiten: vrijzinnig, midden-orthodox, evangelisch, confessioneel en hervormd-gereformeerd (de Gereformeerde Bond). In 2004 gingen de NHK en de GKN samen. De vrijzinnige en evangelische vleugels van de NHK zouden zichzelf niet als gereformeerd typeren, maar voor de midden-orthodoxe en confessionele vleugels is dat minder duidelijk, aangezien onderdelen van die modaliteiten wel de formulieren van eenheid zouden kunnen aanhangen. Het is echter heel moeilijk om deze groepen af te bakenen, laat staan een nauwkeurige schatting te maken van hun grootte. De Jong en Kregting hebben de modaliteiten van de PKN in 2011 in kaart gebracht, en geconcludeerd dat 26% van de PKN zichzelf identificeert als confessioneel, 16% als Bond en 20% als midden-orthodox (*Trouw,*

9 september 2011), maar helaas zijn deze cijfers niet uitgebreid genoeg om ook het confessionele deel van de PKN mee te nemen in mijn onderzoek. Zoals later besproken zal worden, waren de problemen met het in kaart brengen van de GB al substantieel zonder nog een dergelijke groep toe te voegen.

De volgorde waarin de kerkverbanden hierboven worden opgenoemd wordt in dit onderzoek aangehouden. Ze zijn verdeeld in twee groepen: de eerste vier kerken zullen worden aangeduid als orthodox en de tweede set van vier als bevindelijk (zie paragraaf 2.3 voor een bespreking van deze indeling). Binnen deze sets worden de kerkverbanden genoemd in de volgorde van hun oprichting. De GB is in dit opzicht ook een uitzondering: zij wordt als laatste genoemd, hoewel ze niet de jongste groep is, maar omdat ze een aantal kenmerken heeft die niet gedeeld worden met de andere kerkgenootschappen, zoals hierboven is uitgelegd, en omdat de dataverzameling voor de GB moeilijk is geweest, maar gelukkig wel kloppend (zie paragraaf 3.2 voor een verdere uitleg).

Hoewel dit onderzoek als doel heeft om een beschrijving te geven van alle gereformeerde kerkgenootschappen is compleetheid niet mogelijk. Zoals de lezer mogelijk heeft opgemerkt, missen er vijf van de twaalf gereformeerde kerkgenootschappen (de GB is geen kerkgenootschap). Dit komt doordat die kerkverbanden geen gegevens verzamelen of publiceren. In de orthodoxe groep kerkverbanden zijn nog drie denominaties die hier niet worden opgenomen: de voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland (vGKN), De Gereformeerde Kerken in Nederland en de Gereformeerde Kerken in Nederland (hersteld), die allemaal zijn ontstaan na 2000. Ze zijn klein en er is erg weinig informatie bekend, vaak doordat ze geen jaarboeken hebben gepubliceerd. In de groep bevindelijke kerkgenootschappen zijn er vijf denominaties niet meegenomen in het onderzoek. De Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland (OGG) zijn de oudste en grootste van deze vijf. Hun omvang wordt geschat op 15.000-20.000 leden, vergelijkbaar met de GGN. Een landelijke kerkelijke statistiek ontbreekt echter bij hen. Dit kerkverband is bevindelijk, net als de GG en GGN, waar ze nauw aan gerelateerd zijn. De Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband) (GGN (bv)) zijn veel kleiner, maar horen bij dezelfde groep. Ook is er nog een aantal onafhankelijke plaatselijke gemeenten die bevindelijk zijn, maar zich niet hebben aangesloten bij een kerkverband.

Dit onderzoek gaat alleen over kerkgenootschappen in Nederland. Als die kerkverbanden plaatselijke gemeenten in het buitenland hebben, worden die niet meegenomen in de analyses. Aangezien dataverzameling van de GKN is begonnen in 1892, is dat genomen als het beginpunt van mijn onderzoek. De dataverzameling is doorgegaan tot 2015, om rommeligheid te voorkomen door het jaarlijks toevoegen van nieuwe data in de dataset. Het schrijven van dit onderzoek is voltooid in 2019, dus ontwikkelingen na dat jaar worden niet meer opgenomen in de analyses.

2. Historisch kader

In dit hoofdstuk geef ik een overzicht van de historische achtergrond van de kerkverbanden in de Kamper dataset. Ik zal beginnen met een kort overzicht van Nederlandse kerkgeschiedenis vanaf het midden van de negentiende eeuw, gevolgd door een beschrijving van het huidige kerkelijk landschap van Nederland, een indeling van kerkverbanden, en ten slotte een kleine historische schets van de kerkgenootschappen die in dit onderzoek zullen worden geanalyseerd. Het doel van dit hoofdstuk is om de lezer een algemene indruk te geven van de context waarin dit onderzoek staat. Uitvoerige historische beschrijvingen zijn elders te vinden.

2.1. Nederlandse kerkgeschiedenis

In 1849, het eerste jaar dat het CBS statistieken over het onderwerp beschikbaar heeft, was bijna iedere Nederlander lid van een kerk. Ongeveer 40% was katholiek en 60% was protestants (CBS, 2018a) – een paar religieuze minderheden, zoals joden, daargelaten. Het was uiterst ongebruikelijk om geen kerklid te zijn, hoewel lidmaatschap vaak een formaliteit was, aangezien in veel gevallen pasgeboren baby's al standaard lid werden voordat ze gedoopt waren. Dopen gebeurde daarna bijna altijd wel, zelfs als de ouders geen betrokken leden waren. In zijn bespreking van religie in het vroege Europa toont Everton aan dat, hoewel lidmaatschap standaard was, religiositeit (hier gedefinieerd als kerkgang en actieve betrokkenheid) waarschijnlijk veel minder hoog was (2018, p. 5-13).

In de loop van de negentiende eeuw begon de protestantse kerk, de NHK waar 60% van de bevolking toe behoorde, te versplinteren. De NHK viel uiteen in meerdere groepen: velen accepteerden de veranderingen in kerkregering die zich in die tijd voltrokken en verwelkomden hun nieuwe naam 'hervormd', terwijl een andere groep liever de oudere naam 'gereformeerd' hield en de veranderingen in het onderschrijven van de formulieren van eenheid en kerkregering maar met tegenzin konden verdragen. Etymologisch zijn de woorden 'hervormd' en 'gereformeerd' hetzelfde en in veel andere talen dan Nederlands wordt daar ook geen onderscheid in gemaakt. Het verschil tussen de twee was echter overduidelijk voor alle betrokkenen. De gereformeerden waren het niet eens met de hervormden over de overheidsbemoediging in de kerk en wilden terug naar hun vroegere identiteit die was opgebouwd in de reformatie. Het meningsverschil mondde in 1834 uit in een scheuring, de afscheiding, die in het begin werd onderdrukt door de overheid. Toen er met de nieuwe grondwet van 1848 godsdienstvrijheid voor iedereen kwam, werden meer en meer nieuwe kerken opgericht, voornamelijk in de gereformeerde traditie. Gereformeerde kerkverbanden delen bepaalde kenmerken, voornamelijk het onderschrijven

van de drie formulieren van eenheid, het aanhangen van de Bijbel zoals die sinds de reformatie al gelezen en geïnterpreteerd werd, het belang van de persoonlijke beleving van het geloof en bekering en de presbyteriaanse organisatie van de kerk en kerkregering.

Gedurende de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw was de Nederlandse samenleving sterk verzuild. Verschillende sociale groeperingen – liberalen, socialisten, protestanten, katholieken – stemden op hun eigen politieke partijen, werden lid van hun eigen omroepen, hadden hun eigen scholen, vakbonden, kranten, bladen, etc. Het idee was dat kerken en hun leden, net als aanhangers van andere wereldbeschouwingen, de vrijheid zouden moeten hebben om hun overtuigingen uit te leven in de maatschappij en hun eigen leer en traditie moesten kunnen handhaven, vooral om zich in hun identiteit te onderscheiden in het publiek domein. Alle gereformeerde kerkverbanden die voorkomen in dit onderzoek waren onderdeel van de protestantse zuil, hoewel ze zelf ook vaak nog specifiekere organisaties hadden of zelfs hun eigen minizuil.

In de tweede helft van de twintigste eeuw begonnen de grote zuilen te verdwijnen. Dit proces ging samen met een verminderd belang van religie of levensbeschouwing als een bepalende factor in de organisatie van het publieke leven en de daaraan verwante afname van groepsculturen. De individuele opinie en zelfontplooiing werden belangrijke waarden. Ook kwam er tegenover ethische zaken een nieuwe, meer individualistische houding op, die tegen de groepsnormaal inging, bijvoorbeeld ten opzichte van huwelijk en echtscheiding, de plaats van vrouwen in de maatschappij, oorlog, homoseksualiteit en abortus. Deze liberalere opvattingen waren moeilijk te verenigen met traditionele christelijke waarden. De gereformeerden hebben op verschillende manieren gereageerd op deze ontzuiling en de uitdagingen die zij met zich meebracht, en hun oplossingen en antwoorden zijn ook veranderd door de tijd heen. Deze dialoog met de veranderende samenleving speelt een belangrijke rol in de dynamieken die naar voren komen in de analyses verderop in dit onderzoek.

Tot op zekere hoogte kunnen de ontwikkelingen in deze periode gezien worden als een voortgang van die in de negentiende eeuw, toen vrijzinnigheid een drijvende kracht was achter nieuwe ontwikkelingen in de maatschappij en theologie, en op hevige tegenstand stuitte van de gereformeerden, die desondanks toch een aantal van de vernieuwingen accepteerden, ondanks hun aarzelingen en reserves en moeite om de eenheid binnen hun kerken te waarborgen.

Modernisering en secularisering hebben zich in Nederland sterk ontwikkeld sinds het eind van de negentiende eeuw. Innovatie, erkenning en acceptatie van culturele en religieuze variatie, het belang van het individu en zijn vrijheid, met daarbij de toegenomen mobiliteit en meer mogelijkheden voor (langeafstands)communicatie hebben de Nederlandse samenleving erg veranderd (Stoffels, 1995, p. 36; SCP, 2004, p. 5). De kerk is niet meer de standaardaanbieder van sociale diensten en is slechts een van de opties geworden naast andere manieren van het vervullen van sociale behoeften. Religie is uit de publieke

ruimte verdwenen, ze is niet vanzelfsprekend aanwezig in economie, politiek, sociale en culturele omgevingen. Tegelijkertijd is kerkgang sterk verminderd (Taylor, 2007, p. 2-3). Hoewel kerken nog steeds aanwezig zijn en nog steeds een belangrijke minderheid zijn in Nederland, moeten ze nu hun weg vinden in een maatschappij die minder plaats voor hen heeft dan vroeger. Het kan zeker gezegd worden dat de positie van de kerk – en de gereformeerde kerken zijn daar zeker geen uitzondering in – veel ingewikkelder is dan in 1849, toen kerklidmaatschap bijna een automatisme was. De gereformeerde kerkverbanden bevinden zich aan de rand van de huidige maatschappij en de leden ervaren een groot verschil tussen enerzijds de algemene opvattingen en idealen in de samenleving en anderzijds de christelijke normen en waarden die in de kerk gepreekt worden. Dit zorgt bij kerken en kerkleden voor een bepaalde, soms onuitgesproken, druk vanuit de maatschappij om zich aan te passen. De spanning tussen het uitdragen van traditionele meningen en levensstijl die normaal waren in Nederland tot ongeveer de jaren zestig en die overeenkwamen met Bijbelse opvattingen, en de normen en waarden die voor veel moderne, seculiere Nederlanders vanzelfsprekend zijn is een belangrijke achtergrond voor de dynamiek van kerklidmaatschap die in dit onderzoek wordt bestudeerd.

2.2. Het Nederlandse kerkelijk landschap

Na dit algemene overzicht van de kerkgeschiedenis van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw is het nu tijd om het huidige kerkelijk landschap van Nederland te bekijken. Op het moment van schrijven (2019) is de helft van de Nederlandse bevolking (17 miljoen mensen) religieus (CBS, 2018a), gedefinieerd als lid zijnde van een kerk. De christelijke kerken van Nederland kunnen ongeveer worden ingedeeld in de volgende vier categorieën:

Katholiek: De Rooms-Katholieke Kerk heeft op het moment ongeveer vier miljoen leden. Het grootste deel van de Nederlandse katholieken woont in Limburg en Noord-Brabant, maar ook in delen van het oosten van Gelderland en Overijssel, voornamelijk Twente, en delen van Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. Aangezien lidmaatschap echter erg vanzelfsprekend is in die streken, zijn er veel leden van de katholieke kerk die niet echt actieve leden zijn. Naast de grote rooms-katholieke kerken is er ook nog een aantal oud-katholieke kerken met landelijk zo'n 5.000 leden, die niet verbonden zijn aan de RKK.

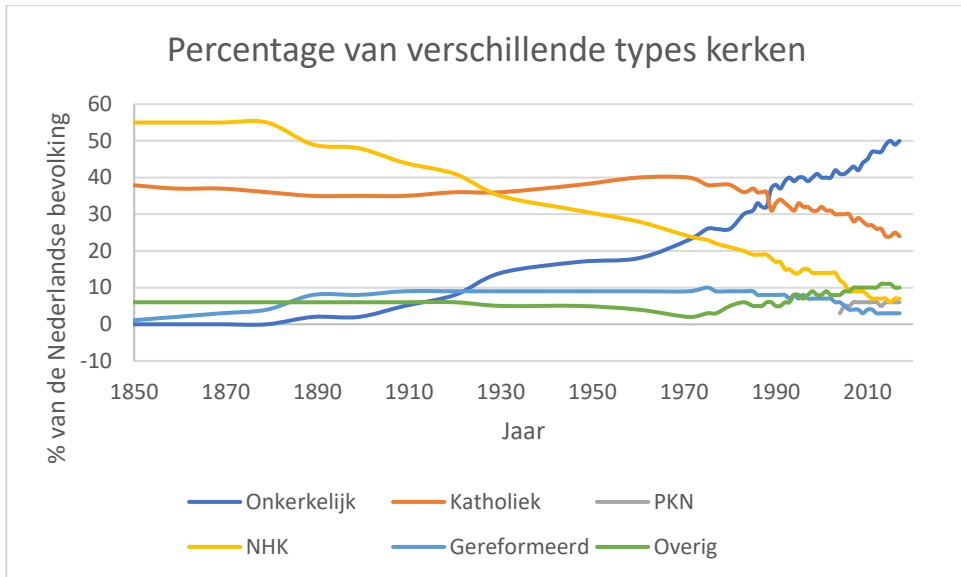
Protestants: Het onderscheid tussen hervormd en gereformeerd dat in de negentiende eeuw is ontstaan, is sinds het samengaan van de NHK, GKN en de Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK) minder zichtbaar geworden. Deze drie kerkverbanden samen heten nu de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en hebben samen ongeveer 1,9 miljoen leden, maar net als de in de RKK zijn dit vaak

papieren leden. Het is niet duidelijk hoeveel leden er nog daadwerkelijk actief zijn in de PKN.

Gereformeerd: De gereformeerde kerken die in de negentiende eeuw ontstonden zijn inmiddels uiteengevallen in verschillende kerkverbanden. Hun identiteit is gebaseerd op de formulieren van eenheid, maar desondanks zijn ze behoorlijk verdeeld, zoals in de rest van dit onderzoek duidelijk zal worden. De gereformeerden zijn de acht kerken die werden opgenoemd in paragraaf 1.5. De GKN is inmiddels opgegaan in de PKN, waarvan de GB ook onderdeel is. Deze vallen dus technisch gezien onder de protestantse kerken, maar zullen zichzelf vaak nog als gereformeerd beschouwen. De andere gereformeerde kerkverbanden zijn nog zelfstandig en bestaan uit een aantal verschillende stromingen, die hieronder verder uitgewerkt zullen worden.

Evangelisch: Dit is een grote en groeiende groep kerken. Het is moeilijk om een goede schatting te maken van hoeveel leden er zijn omdat er zo veel verschillende groeperingen, verenigingen, bonden en bewegingen zijn die een heel los begrip hebben van lidmaatschap en leden vaak niet geregistreerd worden. De evangelische stroming is overgekomen uit de Angelsaksische wereld, voornamelijk uit de opwekkingsbeweging, die in de kerk een hernieuwde interesse in spiritualiteit heeft opgewekt.

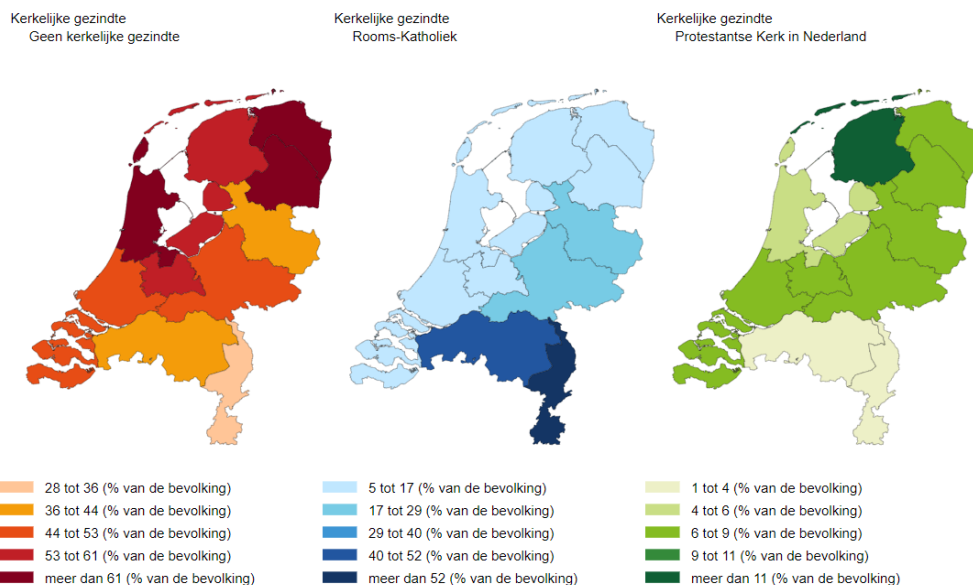
Het CBS (2016) heeft statistische informatie over de meeste van de stromingen die hierboven genoemd zijn, behalve over de evangelische kerken, omdat de dataverzameling in die kringen gecompliceerd is. De CBS-gegevens zijn gebaseerd op de volkstellingen die tot 1971 iedere tien jaar zijn gehouden. Daarna zijn de jaarlijkse vragenlijsten over de Nederlandse beroepsbevolking en het sociaal welbevinden gebruikt. Dit verklaart waarom de grafiek in figuur 2.1 minder vloeiend wordt vanaf 1971, omdat er vanaf dat moment meer meetpunten zijn geweest. Het CBS meet lidmaatschap van kerken door mensen te vragen of ze zichzelf als religieus beschouwen en om dan door te vragen met welk kerkverband ze verbonden zijn. De historische ontwikkeling van de verschillende kerken in Nederland kunnen dus als volgt in kaart gebracht worden:

Figuur 2.1. Kerkelijke stromingen als percentage van de Nederlandse bevolking (CBS, 2016)

Figuur 2.1. toont aan dat in het algemeen het percentage religieuzen in Nederland significant gedaald is sinds 1849. Het begint met een gerapporteerd aantal van 100% (hoewel dit getal discutabel is), maar dat aantal daalt naar 50% in 2015, met toenemende aantallen niet-religieuze mensen. De NHK begon in 1880 al vrij plotseling te krimpen. De RKK is toen nog een tijd lang stabiel gebleven en tegen 1930 waren er meer katholieken dan hervormden in Nederland. De lichte groei die de RKK had stopte echter rond 1970 en zette zich om in krimp. De gereformeerde kerk groeide van 1% in 1849 naar 10% in 1889, toen de kerken die waren ontstaan met de afscheiding van 1834 begonnen te groeien en de doleantie (1886) ook had plaatsgevonden. De gereformeerde kerk werd toen een belangrijke minderheid in de Nederlandse bevolking. Na 1890 stabiliseerde de groei van de GKN. Het is belangrijk om op te merken dat het CBS geen onderscheid maakt tussen de GKN en andere gereformeerde kerkverbanden, wat belangrijk wordt vanaf de jaren veertig, wanneer meerdere scheuringen het kerkelijk landschap beginnen te beïnvloeden. Dat is echter niet zichtbaar in deze grafiek. Wel zichtbaar is dat het aandeel gereformeerden in Nederland vanaf 1970 begon af te nemen, zoals later in dit onderzoek meer in detail zal worden besproken. De laatste groep in deze grafiek betreft de overige religies, zoals andere soorten protestanten, bijvoorbeeld lutheranen, baptisten, remonstranten en andere religieuze groeperingen, zoals joden, en niet-westerse religies zoals de islam en het boeddhisme, dat in Nederland is gekomen door de toenemende aantallen immigranten.

Naast de historische cijfers heeft het CBS ook informatie over de ruimtelijke spreiding van de verschillende kerkelijke stromingen, wat er zo uitziet (2016):

Figuur 2.2. De spreiding van onkerkelijken, katholieken en protestanten per provincie in Nederland in 2015

Zoals deze figuur laat zien, wonen onkerkelijke mensen voornamelijk in Groningen, Drenthe en Noord-Holland, maar Friesland, Flevoland en Utrecht zijn ook aardig seculier. De katholieken zijn nog steeds voornamelijk aanwezig in Limburg en Noord-Brabant, met daarnaast ook nog behoorlijk veel leden in Gelderland en Overijssel. Protestanten wonen in Zeeland, Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Drenthe, Groningen, en voornamelijk Friesland. Houd er echter wel rekening mee dat de schaalverdeling van deze kaarten niet hetzelfde is. De hoogste categorie bij onkerkelijken is meer dan 61%, bij katholieken 52% en protestanten slechts 11%. De kaarten zijn dus voor aantallen niet goed met elkaar te vergelijken. Een gedeeltelijke verklaring hiervoor is de indeling in stromingen die het CBS hanteert. Naast protestants hebben ze ook categorieën voor gereformeerd en hervormd. Het lijkt erop dat het CBS nog steeds PKN-leden tot deze categorieën rekent als die leden dat opgeven, wat mogelijk leidt tot een onderreportage van het aantal PKN-leden.

Wat dit onderdeel van het hoofdstuk aantoont is voornamelijk het krimpende aantal kerkleden in Nederland. Voornamelijk de hervormde en katholieke kerken hebben hiermee te maken. Een veel kleinere groep, die van de gereformeerde kerkverbanden, met de GKN als grootste en oudste kerkverband tot 2004, laat een wat andere groeiontwikkeling zien. Zij worden opgericht, groeien dan eerst sterk, hebben een lange stabiele periode en daarna een opvallende krimp. Geografisch gezien is de katholieke kerk duidelijk het grootst